

लॉकडाऊन आर्ट

शर्मिला फडके

कादंबरीकार, कला इतिहास संशोधक
sharmilaphadke@gmail.com

अंजुम बाथेना सिंगापोरचा तरुण चित्रकार, व्हिडिओ इन्स्टॉलेशन करतो. जानेवारीच्या तिसऱ्या आठवड्यात मुंबईत एका आर्टिस्ट्स रेसिडेन्सीकरता तो आला, आणि मग इथेच अडकला. कुलाब्याला एका मित्रासोबत त्याच्या लहानशा जागेमध्ये त्याची राहायची सोय झाली. अंजुमने या काळात भरपूर स्केचिंग केले. व्हिडिओज घेतले. गॅलरीत उभं असताना त्याच्या नजरेला दिसत होते रस्त्यावर दिवसरात्र तोंडावर मास्क लावून उभे राहाणारे पोलीस, भाज्या, फळ विक्रेते, होम डिलिव्हरी करणारी मुलं, अर्धी उघडी मेडिकल शॉप्स आणि त्यातले विक्रेते, रांग लावून जीवनावश्यक वस्तू विकत घेणारे सामान्य नागरिक. आधी पाहिलेले, एरवी गजबजून वाहणारे मुंबईतले रस्ते बघता बघता सूनसान झालेले पहाण्याचा अनुभव त्याला विलक्षण वाटला. अंजुम त्याच्या या चित्रांचे प्रदर्शन सिंगापोरच्या त्याच्या आर्ट गॅलरीत शक्य होईल तेव्हा नक्कीच करणार आहे. सिंगापोरमध्ये अडकलेला एखादा बाहेर देशाचा चित्रकार प्रवासी त्या शहराचे असेच डॉक्यूमेंटेशन करत असेल हे नक्की.

सामाजिक अंतर, देहदूरी पाळत एकमेकांपासून अंतर राखत उभी असलेली माणसे या लॉकडाऊनच्या काळात शहरात सर्वत्र दिसत आहेत. संवादाचा अभाव असलेले मानसिक अंतर माणसांमध्ये बऱ्याच आधीपासून पडले होते, त्यातच आता सामाजिक अंतराची भर पडली. परस्परांना तोंड दिसण्याचीही शक्यता आता राहिली नाही, वैयक्तिक संपर्कशून्य होऊन डिजिटल माध्यमांद्वारे गरजेपुरता संवाद साधणारी, वर्चुअल जगामध्येच मन रमवणे भाग पडलेल्या माणसांचा हा समाज भविष्यातल्या कोरड्या, आत्ममग्न, विखुरलेल्या, विरंगी समाजाचे भीतिदायक, अस्वस्थ चित्र नजरेसमोर उभे करत आहे. अशा वेळी चित्रांच्या प्रत्यक्ष जगात त्याचे प्रतिबिंब नेमके कसे पडते आहे याचा वेध घेणे गरजेचे वाटते.

Apte, Vishakha, 2020, Untitled, Digital print on paper

Apte, Vishakha, 2020, Untitled 2, Watercolor on paper

भोपाळला राहाणारी, भारतभवन या कलासंस्थेत एचिंग आणि पॉटरी या कलाप्रकारांमध्ये गेली अनेक वर्षे सातत्याने कलानिर्मिती करत असलेली चित्रकार विशाखा आपटे लॉकडाऊनच्या काळात अंधेरीला आपल्या आईवडिलांच्या घरी आहे. कोरोनाच्या संकटकाळात ते एकटे असते तर मनाला काळजी लागून राहिली असती आणि हातातल्या कामावर लक्ष एकाग्र झालं नसतं, त्यामुळे लॉकडाऊनच्या काळात आपण मुंबईत अडकलो आहोत ते एका दृष्टीने चांगलं आहे असं तिला वाटतं. विशाखाच्या मते हा काळ अनेक बरे-वाईट बदल घडवणारा आहे ज्याचे परिणाम आपल्या वागण्यावर, सवयींवर आणि प्रतिसादांवर होत आहेत आणि होत राहाणार आहेत. कलेच्या माध्यमातून विशाखा जो आशय व्यक्त करते त्याचं आयसोलेशन आणि शहरीकरण हेच मूळ आहे, पण त्याकडे आता ती वेगळ्या दृष्टीने पाहते. चित्रकला हे एकटे राहून काम करण्याचे माध्यम आहे आणि तिथे आपला स्वतःशीच संवाद असतो. फक्त नेहमी काम करत असताना ते एकटेपण आपण निवडलेले असते, सध्याचे एकटेपण लादले गेले आहे, त्यामुळे आयसोलेशनच्या संकल्पनेला दृश्यभाषेतले काही घटक जोडले गेले आहेत; जे सतत घरात राहाण्याशी, रिकामपणाशी किंवा बाहेरच्या ओसाडपणाशी संबंधित आहेत. इथे राहत असताना सामग्रीही मर्यादित आहेत, त्यामुळे तंत्र वेगळे झाले आहे. मर्यादित अवकाशामुळे दृश्यरचनेतही फरक पडेल, मानसिक बदलांमुळे कामावर होणारा परिणाम पुढेही दीर्घकाळ टिकून राहिल असे विशाखाला वाटते.

यशवंत देशमुख या मिनिमलिस्ट शैलीत चित्र काढणाऱ्या मुंबईतील चित्रकाराच्या मते लॉकडाऊनच्या या काळाकडे, कोरोनाच्या साथीकडे बघताना अनेकदा 'मी' चित्रकार म्हणून पाहतो आहे की माणूस म्हणून अशी सरमिसळ मनात होते. माझ्यातल्या चित्रकारापेक्षा माझ्यातला 'मी' जरा जास्त अस्वस्थ आहे असंही वाटतं. चित्रकार म्हणून मला जी प्रेरणा मिळते ती माझ्या माणूसपणातून, आजूबाजूच्या जगातूनच. या

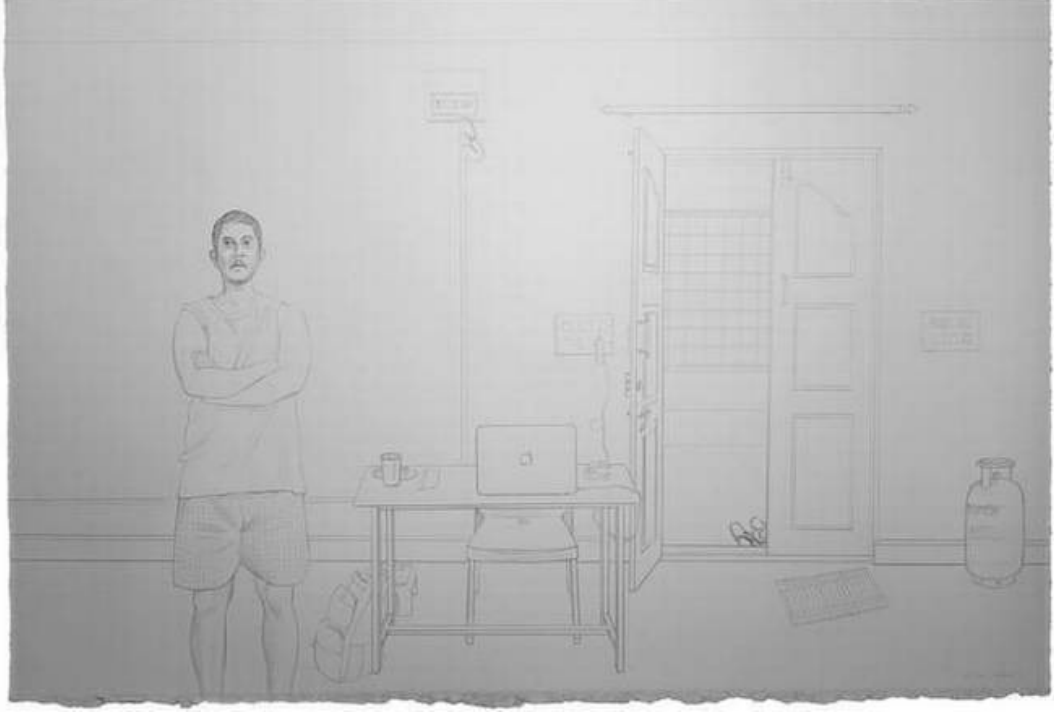
*Deshmukh, Yashawant, 2020,
Untitled, Digital Drawing*

*Deshmukh, Yashawant, 2020,
Untitled, Digital Drawing*

वातावरणाचा चित्रनिर्मितीवरचा परिणाम नंतर व्हायचा तो होईलच, परंतु हा काळ व्यक्ती म्हणून मला बंदिस्त, दहशतीचा, कोडलेला वाटत आहे, त्याचा परिणाम जास्त ठळक आहे. डिजिटलायझेशनला चित्रकारांनी बऱ्याच आधीपासून जवळ केल्याने या काळाशी जुळवून घेणे सहज शक्य असूनही हे होते आहे. एक चित्रकार म्हणून मनात कायम असते ती सहसंवेदना नैसर्गिकपणे चित्रामधून व्यक्त होत राहतेच आहे. नुकतीच माझ्या चित्रात एक डोळे मिटून, अंग चोरून उभी असलेली मांजर आली, ती मला या परिस्थितीत वावरणाऱ्या माझ्या स्वतःतून आली असावी असं वाटतं.

गोव्याचा चित्रकार सत्येन आचार्य लॉकडाऊन जाहीर व्हायची कुणकुण लागताच फोंड्याला एकटेच राहणाऱ्या आपल्या वडिलांना आपल्या पणजीच्या घरी घेऊन आला. वडिलांसोबत अनेक वर्षांनी एकत्र वेळ घालवत असताना, जुन्या आठवणींमध्ये त्यांच्यासोबत रमून जात असताना आपल्याला नातेसंबंधांविषयी एक नवी जाण आल्याचे सत्येन कबूल करतो. आजूबाजूला राहणाऱ्या, आजवर अनोळखी असलेल्या अनेक वयस्कर स्त्री-पुरुषांनी या काळात वडिलांना स्वतःहून सोबत केली, त्यांच्यासोबत गप्पा केल्या याचंही त्याला कौतुकमिश्रित आश्चर्य वाटतं. समाजाची वीण किती घट्ट आहे हे यातून दिसलं. सत्येनने आजवर गोव्याचा निसर्ग अनेकदा आपल्या चित्रामधून दाखवला होता, त्यात माणसेही होती. मात्र आता त्याला भावना, संवेदना यांची एक नवी जोड आपसूक मिळाली. आजूबाजूच्या जगाशी नव्याने जोडले जाणे ही या लॉकडाऊनच्या काळाची देण आहे असे तो समजतो.

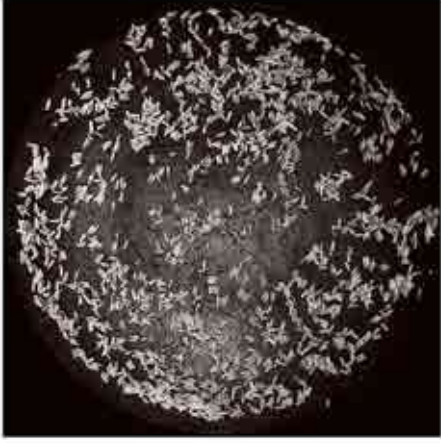
सगळेच अचानक घरामध्ये अडकून पडले, त्यांचं आयुष्य चार भिंतीपुरतं मर्यादित झालं. प्रत्येकाची कथा वेगळी होती, प्रत्येकाच्या मनात भीती आणि अनिश्चितता होती. काळ बंदिस्त असला तरी तो स्थिर नव्हता. उलथापालथी, अस्वस्थता वातावरणात भरून होती. अडकून पडकलेल्यांत नोकरदार, व्यावसायिक,

Dhondu, Kedar, 2020, pencil on paper

कलाकार, लेखक, विचारवंत सगळेच. प्रत्येकाने आपापल्या कुवतीनुसार हा काळ सुसह्य करण्याचा प्रयत्न केला. मनोरंजनाच्या, छंदाच्या मदतीने कोंडी फोडण्याचा प्रयत्न यातल्या काहींनी केला, काहींनी इतर मार्ग शोधले. चित्रकारांनीही आपल्या अंगभूत कलेची मदत साहजिकच घेतली.

हैदराबादला राहणाऱ्या आणि लॉकडाऊनमुळे आपलं इटालीला होणारं चित्रप्रदर्शन रद्द झाल्याने सुरुवातीला अतिशय खंतावलेल्या केदार धोंडूसारख्या चित्रकाराला आपल्या नैराश्यातून बाहेर काढण्याचे काम आजूबाजूच्या परिस्थितीने आणि अर्थातच त्याच्यामधल्या चित्रकलेने केले. केदारला जाणवलं की लोकांना कोंडीतून बाहेर पडण्याचे मार्ग हवे आहेत आणि ते मिळत नाही आहेत. घरात जरी रिकामे बसून असले तरी त्यांच्या मनात अशांती आहे, कोंडलेला असहाय राग आहे. परिस्थितीवर मात करण्याचे लोकांचे प्रयत्न केदारला आपल्या चित्रांमधून नोंदवावसं वाटलं. बाहेर जाणं, मित्रांना भेटणं, प्रवास करणं, प्रत्यक्ष संवाद हे सगळं अकस्मात बंद झाल्यावर, बाहेरचं जग उंबऱ्याबाहेर गोठल्यावर बदललेलं मानसिक परिप्रेक्ष्य चित्रांमधून व्यक्त करणं आव्हानात्मक आणि गरजेचं वाटलं. यामध्ये एका नव्या जगाचा शोध होता. त्याकरता केदारने आपल्या इन्स्टाग्राम अकाउंटवरून “लोनली रेसिडेन्ट्स” हा प्रोजेक्ट सुरू केला. त्याने लोकांना आव्हान केलं - आपण रोज काय केलं हे ठळकपणे दर्शवणारं छायाचित्र पाठवा. मग त्याने या छायाचित्रांवरून स्केचेस केली. गोवा, बेंगळूरु, मुंबई, दिल्ली, ओडिसा, अगदी लंडन, न्यूयॉर्क अशा अनेक शहरांतून त्याला प्रतिसाद मिळाला.

Sweety Joshi
"Can you hear the voice of starvation?"
Still image from video art, 2020

Joshi, Sweety, 2020, Can you hear the voice of starvation, Still Image from Video Art

Sweety Joshi
"Never ending Migration"
Still image from video art, 2020

Joshi, Sweety, 2020, Never ending migration, Still Image from Video Art

केदारच्या स्केचेसमधून कुटुंबामधला एकाकीपणा दिसतो, गजबज दिसते, मर्यादित अवकाश दिसतो, रिकामे कोपरे दिसतात आणि अर्थातच नव्या दिनचर्येशी जमवून घेण्याचा प्रयत्न करणारी, नवं काहीतरी करणारी माणसं दिसतात. त्यात कुकरमधला केक करणाऱ्या, घरकामात बुडवून घेतलेल्या, नृत्यात मन रमवणाऱ्या, भरतकाम करणाऱ्या, मुलांना गोष्टी सांगणाऱ्या स्त्रिया आहेत, भाजी कापून देणारे, भांडी घासणारे पुरुष आहेत तर शून्य नजरेने खिडकीत बसून असलेलेही आहेत. घरामध्ये अडकून राहावं लागणं म्हणजे तुरुंगात बंदिवास होणं नाही, ही एक संधी आहे स्वतःला शोधण्याची, घरातल्या आपल्याच असलेल्या जगातला, कुटुंबीयामधला संवादबिंदू नव्याने जागवण्याची ही जाणीव केदारने आपल्या प्रोजेक्टद्वारे करून दिली.

सगळं जग एकाचवेळी या लॉकडाऊनचा सामना करत असलं तरी भारतातला लॉकडाऊन अनेक अर्थानी वैशिष्ट्यपूर्ण होता, त्याला वेगवेगळे आयाम लाभले होते जे संवेदनशील मनाला दुर्लक्षता न येणारे होते. शहरांमधून बाहेर पडणारे मजुरांचे तांडे, कष्टकरी वर्गाचे आपापल्या गावांच्या दिशेनं जीवाच्या भीतीपोटी, तगून राहाण्याच्या धडपडीपोटी सुरू झालेलं स्थलांतर मनाला भयंकर अस्वस्थ करणारं होतं. रस्त्यांवरून, हायवेवरून अथांग, अथक वाहणारा हा जनांचा प्रवाह एकाच दिशेने जात होता आपल्या घराच्या दिशेने. तुटक्या चपला, खांद्यावर गाठोडी, कडेवर कच्चीबच्ची आणि पोटात भूक घेऊन. आजवरची सगळी आर्थिक, मानसिक, शारीरिक पुंजी पणाला लावून हे कष्टकरी चालत होते. स्वतंत्र भारताने आजवरच्या काळात कधीही न अनुभवलेलं हे विदारक दृश्य. जतीन दाससारख्या साम्यवादी विचारसरणीच्या चित्रकाराला त्याची आपल्या चित्रांमधून दखल घ्यावी वाटणं हे अत्यंत नैसर्गिक. लॉकडाऊनच्या काळातल्या मजुरांच्या या मन विषण्ण करणाऱ्या स्थलांतरावर जतीनदांनी केलेली शाईची चित्रे काळीज हलवून टाकणारी आहेत. दिल्लीतल्या आपल्या घरात बंदिस्त असताना त्यांच्याकडचा शाईचा, कागदाचा साठा संपला, आपल्या

Acharya, Dhruvi, 2020, Untitled, Oilpaint on canvas.

स्टुडिओमध्ये जाऊन काम करणंही शक्य नव्हतं त्यांना, त्यावेळी घरात सापडतील त्या पाठकोऱ्या कागदांवर त्यांनी आपली चित्र काढणं सुरु ठेवलं.

“आपल्या देशाच्या प्रत्येक प्रगतीकरता पायाभूत ठरलेल्या या श्रमजीवी लोकांच्या बाजूने आज आपण उभं राहाणं गरजेचं आहे. गांधीजी म्हणाले होते, आपल्या खेड्यांमध्ये आपली पुनर्गुंतवणूक होणे गरजेचं आहे- आपल्या मुळांशी, ग्रामीण संस्कृतीशी, शेतीशी, कलेशी आणि कौशल्याशी पुन्हा जोडले जाणं गरजेचं आहे. या स्थलांतरितांपैकी निम्मे जण पुन्हा शहराकडे परतून येण्याची शक्यता नाही. भेदरून गेलेली लोकं आहेत ती. शहरांनी त्यांना वापरून घेतलं आणि त्यांना गरज होती तेव्हा दुर्लक्ष केलं. आपल्याला चिंता आहे आपल्या इकॉनॉमीवर याचा काय परिणाम होईल, मला ही चिंता आपल्या निर्दयी विचारपद्धतीची निदर्शक वाटते.” - जतीन दासांनी त्यांच्या परखड, संवेदनशील स्वभावाला अनुसरून केलेल्या या विधानाला साजेशी ही चित्र आहेत. कोरोनाच्या साथीमध्ये समाजातील श्रमजीवी स्तराकडे झालेले दुर्लक्ष ही भारतीय जनमानसातील करुणा लयाला गेल्याचे चिन्ह आहे, याकडे ते त्यांच्या चित्रांमधून लक्ष वेधू पाहतात. चालत असताना उन्हाचा तडाखा, पोटातली भूक असह्य झाल्याने जागीच कोसळणारी, मृत्यूमुखी पडणारी, रस्त्याच्या कडेला मूल जन्माला घालून पुन्हा पुढे वाटचाल करणारी, ट्रकच्या धक्क्याने कोलमडलेली, दुसऱ्याच्या हातातले खाद्यपदार्थ हिसकावू पाहणारी, मुकाट पाण्याचे घोट गिळणारी, आपल्याला घेऊन

Pande, Charudatt, 2020, Untitled 1, Acrylic

Pande, Charudatt, 2020, Untitled 2, Acrylic

जाणाऱ्या वाहनाची आशाळभूतपणे वाट पाहणारी, रेल्वेचे फलाट, बसच्या थांब्यांवर घोळक्याने दिवस-रात्र बसून राहणारी लोकं जतीनदासांच्या चित्रांमधे आहेत. अशा दोनशे चित्रांचे बाड त्यांच्यापाशी आहे. त्यांचं प्रदर्शन होईल का त्यांना माहीत नाही, पण जास्तीत जास्त लोकांनी ती पाहावीत, त्यांच्या स्मरणातून ती कधीच जाऊ नयेत असं त्यांना वाटतं. चित्र काढत असताना स्वतःच्या मनाचा, विचारांचा जो प्रवास झाला तो त्यांना महत्त्वाचा वाटतो.

मुक्काम काय आहे, तो कधी येईल हे सांगता येणार नाही, जसा या श्रमजीवींनाही तो माहीत नाही, एक समाज म्हणून, व्यक्ती म्हणून आपल्याला आपल्या जीवनमूल्यांची पुन्हा एकदा पडताळणी करणं गरजेचं आहे हे ही चित्रे पाहताना लक्षात येतं.

अनेकांनी आपापलं उत्तरदायित्व स्वीकारून या असहाय जीवांना जमेल तशी मदतही करायला सुरुवात केली. स्वीटी जोशी ही मुंबईला राहणारी तरुण, प्रयोगशील चित्रकार त्यापैकीच एक. आपली स्वतःची वैयक्तिक कलासाधना बाजूला ठेवून समाजाच्या प्रती असलेले आपले योगदान देणे तिने जास्त महत्त्वाचे मानले. खरं तर लॉकडाऊनच्या काळाच्या आधी तब्बल आठ वर्षांनी जहांगीरमध्ये होणाऱ्या आपल्या चित्र-प्रदर्शनाच्या तयारीमध्ये स्वीटी पूर्णपणे गढलेली होती, रंगवून तयार असलेली चित्रे फ्रेमिंगकरता दिली होती, इन्डिहटेन्स पाठवून झाली होती आणि अकस्मात सगळं जग स्तब्ध झालं. यामुळे एक मोठा मानसिक धक्का सुरुवातीला बसलाच, पण त्यातून सावरल्यावर स्वीटीने चित्रांच्या निमित्ताने दीर्घकाळ आपल्या आत लावलेली नजर आपल्या बाहेरच्या जगावर केंद्रित केली. तिथे ज्या घडामोडी होत होत्या त्या व्यथित करणाऱ्या होत्या. संवेदनशील कवयित्रीही असलेल्या स्वीटीला आपल्या घराजवळच असलेल्या हायवेवरून जबरदस्ती स्थलांतर लादल्या गेलेल्या असहाय मजुरांच्या अविरत लोंढ्याने मुळापासून हादरवलं. जमेल

Sawant, Sanjay, 2020, Untouched Stories-4, Pen on paper, 9 in X 12 in

Sawant, Sanjay, 2020, Untouched Stories-3, paper, Mount Colour, Foil, 9.5 in X 13.5 in

तशी आर्थिक, अन्नाची मदत ती त्यांना करत राहिली, पण तिच्यातल्या चित्रकारालाही फार काळ स्वस्थ बसवणार नव्हतेच. या सगळ्या घटना आपल्या कलेत नोंदवल्या जायलाच हव्यात, त्याच्या खुणा आपल्या कलेवर उमटवायलाच हव्यात, आपली स्वकेंद्रित कलानिर्मिती परिघाबाहेर विस्तारण्याचा हा क्षण आहे हे तिला जाणवलं. त्यातूनच स्वीटीने या स्थलांतरित मजुरांचा कष्टमय प्रवास केंद्रस्थानी असलेल्या अनेक व्हिडिओ फिल्म्स केल्या.

जगातल्या कोणत्याही स्थानावर असणारा चित्रकार याच विचारधारेतून आज प्रवास करत आहे. हे दुई हान या मूळच्या चिनी आणि आता न्यूयॉर्कला राहात असलेल्या २५ वर्षीय चित्रकाराने लॉकडाऊन काळात काढलेल्या चित्रांवरून लक्षात येतं. वुहानला राहणाऱ्या आपल्या आजीआजोबांची त्याला जितकी काळजी आहे तितकीच तिथल्या फॅक्टरीत काम करणाऱ्या कामगारांची, त्यांच्या लहान मुलांची, जगभरातल्या वृद्ध, आजारी नागरिकांची, आणि अपुऱ्या सुविधांमध्ये अथक काम करणाऱ्या वैद्यकीय कर्मचाऱ्यांची त्याला काळजी वाटते. दुई हान मनावरच्या या ताणामुळे रात्रभर जागा राहतो आणि चित्र काढतो. त्याच्या चित्रांमध्ये अंगभर सुरक्षित, शुभ्र कवच ल्यायलेले वैद्यकीय देवदूत आहेत, लहान मुलांची, वृद्धांची ते काळजीपूर्वक देखभाल करत आहेत. दुई हान जवळचे रंग, कॅनव्हास संपल्यावर डिजिटल इमेजेसकडे वळला. पण सातत्याने तो चित्र काढत राहीला, आपल्या इन्स्टाग्राम अकाउंटवर पोस्ट करत राहिला. 'द सेंट्स वेअर व्हाईट' ही त्याची चित्रमालिका लोकप्रिय आहे. सुरक्षिततेचा सकारात्मक संदेश लोकांना चित्रांच्या माध्यमातून पोचवत राहणं त्याला गरजेचं वाटतं. त्यामुळे त्याच्या स्वतःच्या मनालाही आधार मिळतो. दुई हानने आपली एरवीची

रंगांचा भरपूर वापर असणारी आपली चित्रशैली या काळात पूर्ण बदलली, पांढऱ्या, सौम्य रंगांचा वापर सुरु केला. अनेक धार्मिक, सामाजिक संस्थांनी ही चित्रे विकत घेतली. चित्रांच्या विक्रीमधून मिळणारे पैसे तो वैद्यकीय कर्मचारी सुरक्षितता निधीला देतो.

५५ वर्षीय जेसिका हरग्रीव्हझ या बेल्जियन आर्टिस्टला या काळात लोकांच्या मनावर असलेल्या तणावाची, नैराश्यग्रस्ततेची, आत्महत्येच्या विचारांची काळजी वाटली. लोकांनी आपले “एन्क्झायटी सेल्फी” काढून ते आपल्याला पाठवावे असे तिने आव्हान केले. तणावग्रस्त चेहऱ्यांच्या या छायाचित्रांवरून तिने त्याच चेहऱ्यांचे हसरे, प्रसन्न पोर्ट्रेट रंगवले आणि ते पोस्ट केले.

मुंबईची चित्रकार ध्रुवी आचार्य आपल्या चित्रांमधून मानसिक प्रेरणांचा वेध घेते. साहजिकच कोरोनाच्या साथीत, लॉकडाऊनच्या काळाचा स्वतःच्या आणि आपल्या निकट असलेल्या लोकांच्या मनावर नेमका काय आणि कसा परिणाम होतो आहे याचा आपल्या चित्रांमधून सजगतेने मागोवा घेणं ध्रुवीला गरजेचं वाटलं. तिच्या मते हे एकप्रकारे या वैशिष्ट्यपूर्ण काळातल्या मानसिकतेचे मी माझ्या कलेद्वारे केलेलं दस्तावेजीकरण आहे. कोरोनाची साथ भारतात पसरायला लागायची सुरुवात होण्याच्या आधीपासूनच आंतरराष्ट्रीय माध्यमांमध्ये ज्या बातम्या येत होत्या त्यांचा ती मागोवा घेत होती. मनावरचा ताण कसा वाढत गेला, आजूबाजूच्या सामाजिक परिस्थितीचा पडसाद मनावर कसा उमटला हे तिच्या चित्रांमधून स्पष्ट दिसतं. २७ मार्चला तिने इन्स्टाग्रामवर पोस्ट केलेल्या चित्रामध्ये अमर चित्र कथेमध्ये असते तशी एक पौराणिक व्यक्तिरेखा आहे, कोरोनाच्या विषाणूशी तिचं युद्ध चालू आहे, ही मालिका सामाजिक घडामोडी, साथीच्या वाढत्या वेगानुसार पुढे सरकत राहते. कोरोनाच्या या विषाणूचा मुकाबला कधी भूकेशी, कधी श्रमजीवींच्या दुबळ्या हातांशी, आजारी, वृद्ध व्यक्तींशी, डॉक्टरांच्या हातातल्या आयुधांशी, विषाणूवर मात करून बऱ्या झालेल्या रुग्णांशी होतो आहे. राहत्या जागेमधूनच चित्र काढत राहिल्याने केवळ वृत्तमाध्यमांवरील बातम्यांवरच ती विसंबून होती. तिच्या एका चित्रामध्ये पलंगावर झोपलेल्या, पण डोळे टक्क उघडे असणाऱ्या एका मुलीच्या भोवती अनेक जिभा लवलवत असताना दिसतात, सातत्याने कानावर आदळणाऱ्या बातम्यांमुळे ध्रुवीला झालेल्या निद्रानाशाचे निदर्शक असे हे चित्र.

लॉकडाऊनच्या परिणामामुळे अनेक सर्जनशील मनांना अस्वस्थतेसोबतच मानसिक निष्क्रियतेचाही सामना करावा लागला. पुण्याचा तरुण, प्रयोगशील चित्रकार चारुदत्त पांडे स्वतःच्या या संदर्भातल्या अनुभवांबद्दल, मानसिक पातळीवरील स्थित्यंतराबद्दल सविस्तर सांगतो, “सुरुवातीच्या काळात वेळ आहे तर खूप काम करता येईल असं वाटलं, पण काही काळानंतर हातून काम घडण्याचं प्रमाण कमी होत गेलं, माझे मूळ चित्रविषय माझ्यापासून दूर जायला लागले, शहरात एरवी प्रवास करताना माणसं दिसत, ज्या स्टुडिओत कामाला जायचो ती जागा, आजूबाजूचं वातावरण, त्या भागातल्या टपऱ्या, तिथले

रोजचे नवनवीन चेहरे गायब झाले आणि माझ्या कामाला मर्यादा आल्या. सोबत विषाणूची भीतीही मनात होतीच.” चारुदत्तची मुलगी अगदीच तान्ही आहे. त्यामुळे तिच्या आरोग्याची काळजी, मानसिक ताण प्रचंड होता, यामुळे चिडचिड वाढत होती. सामाजिक स्थितीही त्यात भर घालत होती. चारुदत्तने सोशल मिडियावर जाणे, बातम्या पाहाणे थांबवले. आणि मग हळूहळू त्याला कामाचा सूर पुन्हा गवसायला लागला. आता जे काम हातून होईल त्यातून तो समाजाची नजर बनू इच्छितो. ज्या गोष्टी समाजाला बघायच्या नाहीत, दुर्लक्षित करायच्या आहेत किंवा राजकारणामुळे टाळायच्या आहेत, त्यांना तो आपल्या चित्रांमधून त्यांच्या समोर आणणार आहे, आजूबाजूच्या साध्या सरळ, मध्यमवर्गीय माणसांनी लावलेल्या झडपांना छिद्रे पडायला हवीत असं चारुदत्तला वाटतं. चित्रांद्वारे सामाजिक विद्रोह घडवू पाहणाऱ्या कला-परंपरेचा चारुदत्त आता हिस्सा आहे. लॉकडाऊनच्या काळात एका तरुण चित्रकाराच्या मानसिकतेत झालेला हा फरक महत्त्वाचा आहे.

चित्रकलेच्या क्षेत्राला गेली अनेक वर्षे आर्थिक मंदीने घेरले असतानाच हे कोरोनाचे महासंकट कोसळल्याने अनेक तरुण, उमेदीचे परंतु अननुभवी चित्रकार भांबावून गेले. भविष्यातील आर्थिक संकटाने धास्तावले. अनेकांनी स्टुडिओची भाडी परवडत नाहीत त्यामुळे स्थलांतराचा मार्ग निवडला. प्रदर्शने शक्य नाहीत, चित्रांची विक्री करण्याचे नवे मार्ग शोधून काढणं प्रत्येकालाच शक्य नाही, अशा वेळी कलेकडे निव्वळ आर्थिक गुंतवणूक या दृष्टीने पाहणारे दलाल संधीचा फायदा उठवायला फुटकळ किंमतीमध्ये चित्रांची मागणी करत आहेत. या अडचणीच्या काळात आर्ट गॅलऱ्या, चित्रकलासमूह, संस्था किंवा ज्येष्ठ, सुस्थितीतील, नावाजलेल्या चित्रकारांचा भक्कम आधार त्यांच्या पाठीशी आहे का?

संजय सावंत हा मुंबईस्थित चित्रकार, मिश्र माध्यमांमध्ये काम करणारा प्रयोगशील, उत्साही कलावंत. तो या सगळ्याकडे जागरूकपणे बघतो. त्याच्या मते असं मार्गदर्शन करणारा एकही प्रातिनिधिक कलामंच दुर्दैवाने कार्यरत नाही, मात्र वैयक्तिक पातळीवर अनेक जण मदतीचा हात पुढे करत आहेत. आर्ट स्कूलमध्ये विद्यार्थ्यांकरता मॉडेलिंग करणाऱ्या, कंत्राटी पद्धतीवर काम करणाऱ्या स्त्रिया लॉकडाऊनच्या काळात बेरोजगार झाल्या. अनेकींवर रस्त्यावरील भंगार, कचरा गोळा करून उदरनिर्वाह करण्याची वेळ ओढवली. संजयने खाजगी चित्रकला समूहांमार्फत त्यांच्याकरता आर्थिक मदत गोळा केली. स्थलांतरित होणाऱ्या श्रमजीवींकरताही तो सातत्याने मदतशील होता. चित्रकाराच्या संवेदनेचा परीघ रुंदावण्याची, स्वतःच्या कोषाबाहेर पडण्याची ही संधी कलावंतांसमोर आहे, या विपरीत परिस्थितीवर मात करण्याकरिता कलावंताने आपली आजवरची कलेतून मिळालेली मानसिक ताकद पणाला लावायला हवी, खचून जाऊ नये या मताचा संजय आहे. संजय अमूर्त चित्रशैलीत काम करतो. त्याच्या मते या काळाचा परिणाम चित्रकलेवर निश्चित होईल कारण एक व्यक्ती म्हणून आपल्या प्रत्येकातच हा काळ उलटून गेल्यावर जे

Kolte, Prabhakar, 2020, Untitled, 1, Oilpaint on Canvas

Kolte, Prabhakar, 2020, Untitled, 2, Oilpaint

बदल होणार आहेत ते दीर्घ आणि सखोल असतील. त्याचे परिणाम हळूहळू जाणवतील, कलेतही ते तसेच उमटत राहतील. कला ही आत्ममग्न असते, चित्रकार त्याच्या विश्वात असतो अशा तऱ्हेच्या समजुतींना कायमचा छेद देणारे हे विचार आहेत.

चित्रकारांच्या संवेदनेचा परीघ रुंदावणे आणि त्याचा परिणाम चित्रशैलीवर होणे ही गोष्ट शुभा गोखले या सातत्याने वैविध्यपूर्ण कलाप्रयोग करणाऱ्या चित्रकर्तीच्या बाबतीतही घडून आली आहे. शुभाच्या पेंटींग्जची प्रेरणा बरीचशी तिचं व्यक्तिगत आयुष्य, अनुभव, नातेसंबंध आणि निरीक्षणांतून येतं, लॉकडाऊनच्या काळात प्रथमच तिच्या चित्रांमध्ये तिच्या व्यक्तिगत परिघाबाहेरची माणसे, त्यांचं जीवन डोकावलं. रोजच्या जीवनात ज्यांच्याशी संबंध येतो ते कारागीर- चांभार, रफूवाला, रद्दीवाला, चावीवाला, बॅग रिपेअरवाला, फ्रेमवाला, दागिने बांधणारा पटवा असे अनेक जण तिच्या पेंटींग्जच्या केंद्रस्थानी आले. हातावर पोट असणारी ही सगळीच लॉकडाऊनच्या काळात कशी गुजराण करत असतील हा विचार स्केचिंग करताना सातत्याने मनात होता, भीती आणि अनिश्चितताही होती, रंगांची, कागदांची कमतरता होती, या सगळ्याचा परिणाम अभिव्यक्तीवर होणं अपरिहार्य आहे, त्यातूनच काही नवे प्रयोग झाले असं शुभा सांगते. श्रमजीवींचे बेघर, बेरोजगार होणे, हातातले काम गेल्यावर, हाताला कामच न उरल्यावर आलेली रिकामपणाची, सुन्नपणाची भावना तिच्या चित्रांमधल्या व्यक्तिरेखांतून प्रतीत होते. ही सुरुवात आहे, चित्रे आणखी बदलत जातील, आजवर न अनुभवलेले जीवन त्यातून व्यक्त होत राहिल याची तिला खात्री वाटते. आजूबाजूच्या गडुळलेल्या वातावरणात रंगांच्या सहवासात राहणं, सोशल मिडियावर सकारात्मकता आणणारी चित्रं पोस्ट करणं हेही तिला महत्त्वाचं वाटतं.

चित्र काढून घर चालवणाऱ्या कलावंतांचं या काळात खरंच अवघड आहे, पण कला-प्रदर्शने, चित्रांची विक्री

Burman, Shakti, 2020, Untitled, Oilpaint on canvas

Burman, Jayashree, 2020, Untitled, Oilpaint on canvas

पुढील काळात अधिक जोमाने होईल ही आशा मनाशी बाळगणं गरजेचं आहे. कला माणसाला प्रतिकूल परिस्थितीतून बाहेर यायला निश्चित मदत करते.

कलेची भाषा वैश्विक असते आणि कलेद्वारे व्यक्त होणारी चित्रकाराची भावनाही जगभरात सारखीच संवेदनशील असते. कोरोनाच्या विषाणूमुळे जगभर पसरलेल्या साथीतून निर्माण झालेली वेदना, असहायता, भीती, असुरक्षितता प्रत्येक चित्रकाराच्या, कलावंताच्या मनात तितक्याच तीव्रतेनं आहे. जगभरातल्या कोणत्याही कोपऱ्यात या विषाणूचा बळी उरलेल्या प्रत्येकाकस्ता प्रत्येकाच्याच मनात अनुकंपेची, करुणेची भावना आहे.

Waghmare, Prakash, 2020, Untitled, 1,
Oilpaint on Canvas

Waghmare, Prakash, 2020, Untitled, 2,
Oilpaint on Canvas

बंगळूरुस्थित कृष्णा दास यांची 'क्रिया' ही कलाकारांकरता कार्यशील असणारी संस्था आहे. 'कोविड-१९ कलाकार' या नावाने त्यांनी एक उपक्रम सुरू केला. ज्यामध्ये लॉकडाऊनच्या काळात चित्रकारांना आपले कौशल्य आणि कसब सादर करण्याची, इतरांना शिकवण्याची संधी मिळाली. या आदानप्रदानामध्ये केवळ कलाच नाही, तर धैर्य, सकारात्मकता या गुणांचीही देवाणघेवाण शक्य झाली. चित्रकारांनी आपले वैयक्तिक, व्यावसायिक अनुभव या काळात सांगितले. निरोगी समाजरचनेमध्ये चित्रकार-कलाकारांचा स्तर भक्कम असणे, त्यांचा इतरांशी सातत्याने संवाद असणे ही मूलभूत गरजेची गोष्ट आहे. आजच्या कसोटीच्या काळामध्ये सगळ्यांनाच याची जाणीव करून देणं उद्याच्या सामाजिक पुनर्रचनेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे असं कृष्णा दास सांगतात.

इंडिया आर्ट हे चित्रकलेचे ऑनलाईन पोर्टल चालवणारे मुंबईस्थित मिलिंद साठे यांनीही चित्रकलेच्या माध्यमातून लोकांपर्यंत आशा आणि सकारात्मकतेचा संदेश पोचवला जावा याकरिता विशेष प्रयत्न केले. कोणत्याही माध्यमातले कोणतेही चित्र तुम्ही काढा, फक्त ते आशादायी असावे, आम्ही ते प्रदर्शित करू असे त्यांनी लॉकडाऊनच्या काळात आवाहन केले. त्याला उत्तम प्रतिसाद मिळाला. विविध वयोगटातल्या, पार्श्वभूमीतल्या व्यक्तींनी यात भाग घेतला. गृहिणी, आयटी प्रोफेशनल्स, डॉक्टर्स, दुकानदार, शालेय विद्यार्थी अशा अनेकांनी आपल्याला येतील तशी, मनात उमटतील तशी चित्रे पाठवली. नैराश्य आणि नकारात्मकता यावर केवळ कलेद्वारेच मात करता येऊ शकते असा मिलिंद साठेचा विश्वास आहे. प्रत्येक

माध्यमातून केवळ निराशादायी घटनाच कानावर पडत असताना कलेच्या माध्यमातून आशेचा किरण लोकांच्या मनात निर्माण करणं गरजेचं होतं. ताणलेल्या मनांना सैलावण्याचं, पोळलेल्या जीवावर फुंकर घालण्याचं काम कलेने निरंतर केलं आहे, याही वेळी आम्ही त्याचाच सहारा घेतला.

आर्ट अलाइव्ह गॅलेरीच्या सुनयना आनंद यांच्याकरता लॉकडाऊनचा सुरुवातीचा काळ कसोटीचा होता. परंतु त्याला सरावल्यावर त्यांनी परिचित चित्रकारांशी सातत्याने संवाद साधला. ज्यांचे स्टुडिओ घरात किंवा घराजवळ आहेत त्यांना स्टुडिओत जाऊन काम करायला त्यांनी प्रोत्साहन दिलं. आपल्या परिचित वातावरणात राहाणं गरजेचं आहे, मग तिथे प्रत्यक्ष चित्र काढायला सुचलं नाही तरी चालेल असं त्यांना वाटतं. सोशल मिडियाच्या माध्यमातून सुनयना यांनी “आर्ट फॉर होप” हा उपक्रम चालवला, ज्यात त्यांनी सिनियर चित्रकारांच्या स्टुडिओचं, त्यांच्या कामाचं चित्रण असलेल्या व्हिडिओ फिल्म्स दाखवल्या आणि इतर चित्रकारांनाही आपले स्टुडिओत काम करत असतानाचे व्हिडिओ प्रदर्शित करायला प्रोत्साहित केलं. चित्रकारांमध्ये कमालीची उर्जा आणि आशादायी वृत्ती असल्याची जाणीव मला या काळात खऱ्या अर्थाने झाली असं त्या म्हणतात. सुनयनाच्या या उपक्रमामध्ये शक्ती बर्मन, क्रिशन खन्ना यांसारखे अनेक ज्येष्ठ चित्रकार सहभागी झाले. कोरोनामुळे आपल्या आयुष्याकडे वळून पाहण्याची संधी मिळाली असं या चित्रकारांना वाटतं.

क्रिशन खन्नांनी या काळात आपली कवितेची आवड जोपासली. बायरनच्या आवडत्या कविता दीर्घ कालावधीनंतर वाचताना त्याचे नव्याने अनेक अर्थ उलगडले. व्हिडिओ फिल्मच्या निमित्ताने आपल्या अनेक जुन्या चित्रांच्या निर्मितीमागच्या कहाण्या आठवल्या गेल्या. सुरुवातीला हा संकटकाळ आहे, यातून आपलं, आपल्या सुहृदांचं कसं निभावणार असं वाटत होतं, मात्र नंतर अचानक हा काळ ही कलाकाराकरता एक सुसंधी असल्याचं लक्षात आलं. क्रिशन खन्नां असंही वाटतं की जर हा लॉकडाऊन आपल्या तरुणपणामध्ये आला असता तर चांगला किंवा वाईट, कसाही पण एक तीव्र, खोल परिणाम मनावर झाला असता, त्यातून स्वतःच्या चित्रांचा स्वभाव, पोत पूर्ण बदलला असता, परंतु आता माझ्या दृष्टीने हा काळ एरवीपेक्षा वेगळा नाही. माझे जीवन, माझी कला आता संथावली आहे, त्यावर फार क्वचित बाह्य वातावरणाचे तरंग उमटतात. स्टुडिओमध्ये मला आजवर कधीही एकटं वाटलेलं नाही, आजही वाटत नाही. तत्त्वज्ञानाची पुस्तकं माझा मोठा आधार आहेत.

कलेमध्ये मनाला शांती पोचवणारी एक आध्यात्मिक शक्ती असते, नैराश्यावर मात करण्याची, सकारात्मकतेकडे नेणारी ऊर्जा असते. कला ही मानवाच्या मनातील आदीम प्रेरणा आहे, कलेतून निर्माण झालेली संवेदना त्याच्या अंतर्मनात, खोल गाभ्यापर्यंत जाऊन पोहचते. शरीर जगवण्याची धडपड करणे हेच एकमेव काम शिल्लक उरलेल्या आजच्या या विलक्षण काळात कला ही एकच गोष्ट माणसाच्या मनाला जिवंत ठेवू शकते, त्याला उद्याचे जग वेगळे असेल ही प्रेरणा देऊ शकते.

Gokhale, Shubha, 2020, Untitled, 2,
Oilpaint on Canvas

Gokhale, Shubha, 2020, Untitled, 1,
Oilpaint on Canvas

आर्ट अलाइव्ह या कलाप्रकल्पावर काम करणाऱ्या ज्येष्ठ चित्रकार जयश्री बर्मन यांच्या मते आशा, विश्वास, प्रेम, सुसंवाद आणि कला या पाच गोष्टींच्या आधाराने मानवी जीवनाचा समतोल आजवर राखला गेला आहे. त्यांच्या चित्रांमधून याचा पुनरुच्चार होत असतो. कोरोनाच्या संकटात सुसंवादाचा आधार कमकुवत झाला आहे, परंतु इतर चार आधारांच्या बळावर आपण हा संकटकाळ पार पाडू. एक प्रकारे हा मानवजातीला मिळालेला वैश्विक इशारा आहे, त्यातून योग्य तो धडा आपण शिकायला हवा. लॉकडाऊनच्या काळात जयश्रींनी एक अतिशय सुंदर, भव्य पेंटिंग पूर्ण केले. त्यामध्ये धरित्री आहे, विश्वातील अनेक घटक- मासा, हंस, कमळ, पृथ्वी, हिरवा, निळा रंग, आकाश, पाणी आहे. सृष्टीचे नियम पाळूनच आपल्याला जीवन जगायला हवे या संदेशाचे सूचन त्यांच्या पेंटिंगमध्ये आहे.

सक्ती बर्मनदा सांगतात- सगळं जग थांबलं आहे, माझ्यातला चित्रकार, जो कायम आतमध्येच बघत असतो, एकाकी असतो त्याच्या दृष्टीने काहीच फरक पडलेला नाही, मात्र माझ्यातल्या व्यक्तीला निश्चित फार मोठा फरक वाटतो. चित्रकाराला बाह्य जगातूनच प्रेरणा मिळते, कितीही म्हटलं तरी तो तिथल्या घटनांपासून अलिप्त राहूच शकत नाही. माझ्या चित्रांचा आत्मा या काळात बदलला आहे, तो पुन्हा पहिल्यासारखा होणार नाही. सक्ती बर्मनदांनी कृष्णाचं एक मोठं पेंटिंग या काळात रंगवलं. विश्वावर संकट कोसळलं असताना कायम धावून येणाऱ्या तारणहाराची आठवण त्यांच्यासारख्या आध्यात्मिक वृत्तीच्या चित्रकाराला येणे साहजिक आहे.

प्रभाकर कोलते ज्येष्ठ चित्रकार. लोकसंग्रह मोठा असल्याने एरवी त्यांच्याकडे तरुण चित्रकारांचा, परिचितांचा कायम राबता असतो. लॉकडाऊनच्या काळात सुरुवातीला प्रत्यक्ष संवादाची अतिशय उणीव भासली मात्र नंतर वाचन, लेखन याकडे लक्ष पुरवायची संधी मिळाली असे कोलतेसरांना वाटतं. मात्र कोरोनाच्या भीतीने घरात दडून राहाणे नैसर्गिक नाही, बाहेर पडून आपले नेहमीचं रुटीन, फिरणं, गाठी-भेटी पुन्हा सुरू होणं अत्यंत गरजेचं आहे, त्याकरता गरजेचे असणारे योग्य नियम पाळून, काळजी घेऊन हे करता येईल असं त्यांना वाटतं. कलाजगतावर आर्थिक संकटाचा काळा ढग आहे हे निश्चित, वेळ लागेल मात्र त्यातून ते निश्चित सावरतील याची त्यांना खात्री आहे. कलेचं माणसाच्या आयुष्यातलं स्थान अढळ आहे, मनाचा समतोल राखण्याकरता कलेची फार मोठी मदत होते त्यामुळे लॉकडाऊनच्या काळातही चित्रकारांनी कलेची साधना सातत्याने करत राहायला हवी हे कोलतेंनी आवर्जून सांगितलं.

जोगेन चौधरी ज्येष्ठ चित्रकार तर आहेतच, पण अनेक उपक्रम, चळवळींमध्ये त्यांचा कायमच सक्रिय सहभाग असतो. जोगेनदांना हा सगळा काळ अतीव नैराश्याचा, निष्क्रियतेचा आहे आणि आपण त्याला स्वीकारायला हवं, संकटकाळात आपली ऊर्जा टिकवून ठेवायला हवी, तरच नंतरच्या काळात आपण जोमाने काम करू शकू असं वाटतं. मानवजातीवर अशी संकटं याही आधी अनेकदा आली आहेत आणि आपण तरुन गेलो आहोत, त्यामुळे धीर सोडता कामा नये, चित्रकारांनी या काळात मनन, चिंतन करायला हवं आणि ज्यांना गरज आहे त्यांना मदतीचा हात द्यायला हवा असं ते सांगतात. मानवजात आणि विषाणू यांच्यातले एक महाभयंकर युद्ध त्यांनी आपल्या चित्रामध्ये रंगवलं आहे.

आर्ट गॅलऱ्या, म्युझियम्स, स्टुडिओ हे चित्रकलेच्या अभिव्यक्तीला सामावून घेणारं जग बघता बघता ऑनलाईन झालं. लहान मोठे, ज्येष्ठ, तरुण सगळेच चित्रकार सोशल मिडियाच्या जगात कधी नव्हते इतके सक्रिय झाले. चित्रकाराचं आजवर एकांत जपलेलं जग लॉकडाऊनच्या काळात बाहेरच्या जगाशी नाईलाजाने असो, स्वखुशीने असो, पण खूप जवळून जोडलं गेलं, गजबजून गेलं. कोरोनाची भीती, लॉकडाऊनचा बंदिवास चित्रकारांच्या कलेच्या प्रेरणा आमूलाग्र बदलू शकण्याचं सामर्थ्य या विषाणूमध्ये आहे का?

दिल्लीस्थित अंजोली इला मेनन यांनी स्टुडिओमध्ये जाणं शक्य नसल्याने घरातच तात्पुरता स्टुडिओ उभारला आहे. कॅनव्हास आणि रंगांची चणचण मला माझ्या चित्रकलेच्या प्रदीर्घ कारकिर्दीमध्ये पहिल्यांदाच भासली आणि हा माझ्याकरता समजुतीचे नवे दालन उघडणारा अनुभव ठरला असे ही ज्येष्ठ चित्रकर्ती प्रामाणिकपणे कबूल करते. अंजोली यांना या काळात घरातील सर्व सदस्यांचे एकत्र असणे आणि त्यामुळे बदललेले घराचे रुटीन अनुभवणेही वैशिष्ट्यपूर्ण वाटते आणि ते त्यांच्या लॉकडाऊन पेंटींगमधूनही जाणवते. अंजोलींच्या चित्रात एरवी दिसणाऱ्या दरवाजे खिडक्यांच्या चौकटी त्यांच्या नव्या पेंटींगमध्ये दिसत नाहीत, पक्षी जे एरवी अंगणात, घराच्या चौकटीबाहेर असतात ते आता अंतर्भागात आहेत. घराच्या आतल्या

अवकाशात झाडे, चंद्र, सूर्य आणि नदी आहे. एकमेकांना जोडलेले हात आहेत. व्हिडिओ फिल्म करण्याचा एक नवा प्रयोगही अंजोलींनी या काळात आपल्या मुलाच्या मदतीने केला. आजवर कधीही व्हर्च्युअल जगाशी संपर्क साधण्याची गरज न भासलेल्या अंजोली आता आपल्या सुहृदांशी ऑनलाईन गप्पा मारतात.

परेश मैती आपल्या पुढच्या वर्षी फेब्रुवारीमध्ये होणाऱ्या पॅरिसच्या प्रदर्शनाची तयारी करण्यात गढून गेला आहे. मात्र मी रोज सकाळ संध्याकाळ कोरोनाच्या भीषण संकटाला सामोरे जाणाऱ्या प्रत्येकाच्या सुरक्षिततेकरता प्रार्थना करतो, अंधाऱ्या रात्रीचा शेवट सूर्योदयाने होतो हे जगाने विसरता कामा नये असं तो सांगतो.

बॅन्कसीसारखा विद्रोही स्ट्रीट ग्राफिटी आर्टिस्ट या काळात आपल्या प्रतिभेचा आविष्कार नेमका कशा प्रकारे घडवतो, कसा रिप्रेजेंट होतो याकडे कला जगताचे डोळे निश्चित लागले होते. “गेम चेंजर” हे साउदॅम्प्टन हॉस्पिटलच्या बाहेरच्या भिंतीवर त्याने चितारलेलं भव्य ग्राफिटी पेंटिंग जगभरातल्या वैद्यकिय कर्मचाऱ्यांना आणि डॉक्टरांना त्याने अर्पण केलं आहे. एक भला मोठा मास्क शहराच्या मध्यभागी टांगला आहे. लोकांनी नियम पाळावेत हा संदेश एरवी आपल्या ग्राफिटीद्वारे विद्रोह, बंडखोरीची चिथावणी देणाऱ्या बॅन्कसीकडून यावा हेच या काळाचं वेगळेपण दाखवणारं आहे.

क्वालालंपूरच्या नवाज मोहम्मद या २६ वर्षीय चित्रकाराने परदेशातून प्रवास करून आल्यावर क्वारंटाईन व्हावं लागल्यावर मनात उमटलेल्या भावना आपल्या कृष्ण-धवल रेखाचित्रांमधून व्यक्त केल्या. एका चित्रामध्ये खिडकीतून बाहेर पाहणाऱ्या दोन डोळ्यांवर बाहेर उभ्या ठाकलेल्या कोरोनाच्या सुसज्ज लष्कराचा पहारा आहे. घराच्या आतल्या भागामध्ये नेटफिलक्स आणि इतर ऑनलाईन मनोरंजन माध्यमांच्या चिन्हांची गजबज आहे.

प्रकाश वाघमारे या अमूर्त शैलीत चित्र काढणाऱ्या, साहित्यात रुची असणाऱ्या चित्रकाराने या काळात आपल्या निसर्गप्रेमाला, छायाचित्रकलेच्या छंदाला आणि लिहिण्याच्या आवडीला मुक्त वाट करून दिली. प्रकाशचा स्टुडिओ बोरिवलीला नॅशनल पार्कच्या अगदी जवळ, स्टुडिओबाहेर दाट झाडं, पक्षी, नदी असा मुंबईत दुर्मीळ असणारा नजारा असतो. प्रकाशच्या मते या काळात समाजात अनेक स्तरांमध्ये पसरलेली अस्वस्थता आपल्याही आत झिरपणे हे अगदी साहजिक आहे. या निमित्ताने एक कलाकार म्हणून, व्यक्ती म्हणून आपलं समाजाकरता नेमकं काय योगदान आहे याचाही नव्याने विचार झाला. हा काळ कलाजगताला व्यावसायिकदृष्ट्या अतिशय कोलमडवून टाकणारा आहे आणि त्यातून सावरायला दीर्घ काळ जावा लागेल. कलाकारामध्ये आंतरिक उर्जा आणि कणखरपणा असतो, मात्र त्याचा कस लागण्याची संधी फार क्वचित मिळते, ती या निमित्ताने मिळाली असं प्रकाशला वाटतं.

पुण्याला राहाणारे शरद आणि सुचिता तरडे हे अनुभवी चित्रकार दांपत्यही क्वारंटाईनच्या अनुभवातून

गेले आहेत. दिल्लीला भरलेल्या त्यांच्या चित्रांचं प्रदर्शन आटपून येत असतानाच लॉकडाऊन घोषित झाला. परतीच्या प्रवासात नेहमीसारखी गर्दी नव्हती, आजूबाजूचा संपूर्ण शुक्लशुकाट, निर्मनुष्यता त्यांना धक्कादायक वाटली. क्वारंटाईनच्या काळात तरडेंनी आपल्या जाणीवपूर्वक नवे-जुने चित्रकार, परिचितांशी फोनवरून सातत्याने संपर्क ठेवला. आपल्या गतायुष्यात डोकावून पहायची संधी घेतली. जुनी पत्रे, स्केचेस कपाटातून काढून पुन्हा एकदा नजरेखालून घातली. हा कालावधी त्यांनी स्वतःशी आणि इतरांशी संवाद साधण्यात घालवला. अमूर्त चित्रकलेविषयी लोकांच्या मनात अनेक गोंधळ, प्रश्न असतात त्यामुळे या काळात अमूर्त चित्रकलेविषयीचे व्हिडिओज, इतर चित्रकारांची चित्रे, त्यावरची आपली टिपणी शरद तरडे फेसबुकवर पोस्ट करत राहिले. सुचिताने या काळात कापडाच्या रंगीत तुकड्यांच्या गोधड्या शिवण्याचा छंद जोपासला. या काळात प्रत्येक माणूस स्वतःकडे वेगळ्या दृष्टिकोणातून पाहायला लागला आहे, आपल्याला काय करायचे आहे याचं त्यांना नव्याने भान आलं आहे असे तरडेंना वाटतं.

या सगळ्या चित्रकारांनी लॉकडाऊनच्या काळात जे काही केलं, किंवा केलं नाही, जो विचार केला, जे सांगितलं ते तुमच्या आमच्या मनातल्या विचारांपेक्षा, भावनांपेक्षा फार काही वैशिष्ट्यपूर्ण नाही. आपल्या मनात साचलेला त्राग, नैराश्य, भीती आणि आशेचा किरणच त्यांच्या कथनातून व्यक्त झाला आहे. मग नेमकं वेगळं असं काय आहे यात ज्यामुळे त्याची इतक्या सविस्तरपणे नोंद घ्यावीशी वाटली? तर ते वैशिष्ट्य, तो वेगळेपणा आहे या कलावंतांनी आपल्या मनातल्या साचलेल्या सगळ्या नकारात्मक भावनांना, नैराश्याला वाट कशी करून दिली. आपल्या विचारांना, संवेदनशीलतेला अभिव्यक्त कसं केलं, आपल्याला अचानक मिळालेल्या या अवधीचं, थांबलेल्या काळाच्या गतीचं त्यांनी नेमकं काय केलं हे पाहाण्यात. त्यांनी याचं रूपांतर कलेत केलं.

कला- जी मानवाला आजवरच्या प्रत्येक चांगल्या वाईट कालखंडात सोबत पुरवत राहिली, ऊर्जा देत राहिली, प्रेरणेचा स्रोत बनत राहिली. माणसाची पहिली अभिव्यक्ती, त्याचे व्यक्त होणं घडलं ते कलेच्या माध्यमातून. कला ही आदीम प्रेरणा आहे जी प्रत्येक क्षणी, प्रत्येक पावलाला माणसाला पुढे जायची, जगायची जाणीव करून देते, तणावाचा निचरा करते, साचलेल्याला प्रवाहित करते, कसं जगायचं याचं भान देते, तोल सावरते, जगणं सुंदर करते. आणि सर्वात महत्त्वाचं कला, विशेषतः चित्रकला इतिहासाची नोंद करते. संकटकाळावर मात करणाऱ्या मानवी जिगीषुवृत्तीची प्रत्येक खूण चित्रांच्या, कलेच्या इतिहासावर उमटलेली आजवर जगाने पाहिली आहे. महाभयंकर साथीचे रोग, संहारक महायुद्धे, प्रलय, भूकंप, वणवे, दुष्काळ.. मानवजातीवर ओढवलेला प्रत्येक जीवनमरणा संघर्ष चित्रकलेच्या इतिहासात कोरला गेला आहे. पाब्लो पिकासोची गर्निका, चित्तोप्रसादांची बंगालच्या भीषण दुष्काळातली एचिंग्ज याची साक्षी आहेत.

आजही, कोरोनाच्या विषाणूने घातलेल्या सर्वव्यापी थैमानात या सगळ्याच, आपल्या किंवा बाहेरच्या

जगातल्या चित्रकारांनी त्यांच्या वैयक्तिक दुःखाच्या, निराशेच्या क्षणांना, मनातल्या नकारात्मक भावनांना बाजूला सारून, प्रसंगी आपलं जगणं बाजूला ठेवून घडवली आहे ती कला- जी तुमच्या करता आहे, आमच्याकरता आहे, जगणाच्या प्रत्येकाकरता आहे. कलेची आज कधी नव्हे इतकी गरज मानवाला आहे.

चित्रकला बदलत राहिली पण नष्ट कधीच झाली नाही. प्रत्येक महायुद्धानंतर चित्रकलेत नवे प्रवाह आले. कोरोनाच्या या संकटकाळानंतरही चित्रकलेमध्ये बदल निश्चित होतील. कलेच्या प्रेरणा जगण्यातूनच येतात, जगणं बदलल्यावर कलाही बदलणारच आहे.

चित्रकलेचा इतिहास हा मानवी संस्कृतीचा इतिहास आहे. माणसाच्या जगण्याचा, त्याच्या झगडण्याचा, टिकून राहाण्याचा, पुढे जाण्याचा इतिहास आहे. मानववंशाच्या प्रगतीचे, संस्कृतीच्या विकासाचे आदीम टप्पे चित्रकलेद्वारे नोंदवले गेले आहे आणि हा वंश जास्तीतजास्त समृद्ध, संस्कृतीच्या उच्च शिखरापर्यंत पोचवण्याचे उत्तरदायित्वही चित्रकलेच्या कुंचल्यावरच तोलले गेले आहे. प्रत्येक चित्रकार हे जाणून आहे.

जगातली सर्वात प्राचीन चित्रकला, तीस हजार वर्षांपूर्वीची, फ्रान्समधील शॉव्हेत गुहांमध्ये शाबूत आहे, त्यात काही हातांचे ठसे आहेत, आदीम चित्रकारांच्या हातांचे ठसे. काळाने जपून ठेवलेली ही कलेची आणि कलानिर्मिकाची खूण. त्याची कृतज्ञ जाणीव त्यानंतरच्या प्रत्येक चित्रकाराने ठेवली असावी कारण त्यानेही नंतर कालपटावर उमटलेल्या मानवी संस्कृतीच्या प्रत्येक महत्त्वाच्या पावलांची नोंद आपल्या चित्रकलेच्या इतिहासात जपून ठेवली.

चित्रकार गगन सिंग कोरोनाच्या तापाने आजारी असताना, होम क्वारंटाईनमध्ये असताना रोज सकाळी आणि संध्याकाळी घराच्या बाल्कनीमध्ये आपले स्केचबुक आणि काले पेन घेऊन उभा राहायचा, आणि आजूबाजूच्या लोकांची मास्क लावून किराणा माल घेण्याकरता, दूध, औषधे घेण्याकरता सामाजिक अंतर राखून रांगेत उभं असतानाची, मुकाट, भीतीच्या, असुरक्षिततेच्या दहशतीखाली वावरतानाची रेखाचित्रे चितारायचा. अगदी आजूबाजूला वावरणारे कुत्र्या मांजरासारखे प्राणीही या काळात शांत होते असं गगनला वाटतं. तो सांगतो, स्वतः आजारी असतानाही मी हे का करत होतो माहीत नाही, पण काहीतरी भीषण बदल आजूबाजूच्या जगात घडत आहे आणि मला तो नोंदवून ठेवायचा आहे ही जाणीव मनात सतत होती. स्वतःचं जगणं अनिश्चित असताना गगन सिंगला या नोंदी कराव्याशा वाटणं हे चित्रकारांच्या सनातन प्रेरणेविषयी बरंच काही सांगून जातं.

चित्रकारांकरता, कलाजगतावर कोसळलेल्या आर्थिक संकटाकरता शासनाने कोणत्या योजना जाहीर केल्या आहेत कोणालाच माहीत नाही, यथावकाश ते कळेल, किंवा कळूनही काही उपयोग होणार नाही,

मदत ज्याला हवी आहे तशी, हव्या त्या वेळी कधीच आजवर पोचलेली नाही. कलाकारांनी, विशेषतः चित्रकारांनी हलाखीत, अभावात जगण्याची, त्यांना कायम स्ट्रगल करताना बघण्याचीच समाजाला सवय आहे. याही वेळी चित्र फार वेगळं असेल ही आशा नाही, आणि तरीही चित्रकार जगणार आहे, त्याची कला त्याला जगवणार आहे, नुसतं जगवणार नाही, उमेदीने, उत्साहाने जगण्याची प्रेरणा आपल्यापर्यंत पोचवत राहणार आहे, आपल्याला जास्त सक्षम करणार आहे. चित्रकलेमुळे श्रमजीवी मजुरांचे दुःख, कष्ट नाहीसे होणार नाही, त्यांचं जगणं सुसह्य होणार नाही, भुकेल्याच्या पोटात अन्न जाणार नाही, बेरोजगाराला काम मिळणार नाही, आजारी रुग्ण बरा होणार नाही, घरात एकटे अडकलेल्यांच्या अडचणी सुटणार नाहीत, जगावर ओढवलेलं संकट चित्रकलेच्या असण्याने, नसण्याने किंचितही उणावणार नाही. असं असतानाही मग चित्रकलेची या काळात नेमकी काय गरज, का त्याचं महत्त्व हे विचारी चित्रकार प्रभाकर बरवेंनी एका लेखात नोंदवलेले आहे ज्याचा संदर्भ आजच्या काळाला सुसंगत आहे - कला माणसाच्या आत जाणीव उत्पन्न करते, जाणीवेचा कोंब बहरायला मदत करते. कला माणसाला जगण्याचा समतोल शिकवते, जगायचं का ते समजावते. कला माणसाला, समाजाला जोडून ठेवते. सुसंस्कृत करते. कोरोनाच्या संकटकाळात आपल्याला याची जाणीव झाली तरी पुष्कळ आहे.

** (लेखाकरता चित्रकार, चित्र-व्यावसायिकांसोबत झालेला प्रत्यक्ष संवाद, मुलाखती तसेच विविध वृत्तमाध्यमातील वृत्तांतांची बहुमोल मदत झाली. त्या सर्वांचे मनापासून आभार.)

Das, Jatin, 2020, Migrant, Ink on Paper